

Macht en mondialisering*

Rik Coolsaet

Het einde van elk tijdperk is een vruchtbare periode voor bespiegelingen over wat komen gaat. Historici, economen, sociologen en romanschrijvers deden en doen ontelbare pogingen om de wereld van morgen in beeld te brengen. Sedert het einde van de Koude Oorlog is er opnieuw een opbloei van futuristische literatuur die een 21ste eeuw beschrijven, gaande van een optimistische nieuwe wereldorde gebaseerd op integratie en samenwerking tot een pessimistische nieuwe wanorde van imploderende staten en machteloze burgers. Maar de toekomst heeft de onhebbelijke gewoonte om zich niet te houden aan voorspellingen. De centrale vraag is dan ook minder hoè die wereld er morgen zal uitzien, dan wel of het denkbaar is dat we controle verwerven over de krachten die, vandaag, de wereld van morgen aan het kneden zijn.¹

Deze vraag is des te dringender omdat we de laatste jaren geconfronteerd worden met een toenemend aantal beschouwingen over de onmacht van de staat en de huiver om zich nog politiek te engageren. De speculatiedrift van de internationale kapitaalmarkten, de kloof tussen burger en politiek, de bedreiging die uitgaat van de mondialisering en de identiteitscrisis die daar voor de volken uit voortvloeit: deze fenomenen geven de indruk dat de toekomst zó complex en gemonialiseerd is dat alleen berusting nog zin lijkt te hebben.

Geen enkele van deze beschouwingen is nochtans nieuw. De huiver van de politicus om zich nog als dusdanig te manifesteren, vindt een vroege echo bij J.B. Nothomb die er zich in 1834 in de Kamer over beklagde dat een politicus nog wel burgemeester wou zijn, maar alleszins geen minister meer. De kloof tussen burger en politiek is terug te vinden in de raad die de jonge knaap Michel Jobert (de latere eigengereide minister van buitenlandse zaken onder de Gaulle) in 1939 van zijn vader meekreeg om zich vooral niet in te laten met politici: “Méfie-toi des gens de pouvoir, des gens de là-bas”, ze waren immers deugzaam noch vertrouwenswaard.²

De internationale speculatie wordt vandaag door J. Chirac als de ‘aids’ van de wereldeconomie bestempeld, maar hij is daarmee slechts een echo van Keynes die het in de jaren 30 had over de gevaren van een “casino-economie”. De vraag of de nationale staat opgewassen is tegen de mondialisering van de wereldeconomie werd reeds in oktober 1930 gesteld door The Economist en tien jaar later eerder negatief beantwoord door de briljante Engelse historicus Edward Carr, omwille van de groeiende economische integratie en de verbetering van de communicatie.³

Die historische parallellen betekenen nochtans niet dat de geschiedenis zich herhaalt of dat er vandaag niets aan de hand zou zijn. Integendeel, de wereld van vandaag zit in een belangrijke overgangsfase en die kan zowel in positieve als in negatieve richting evolueren. Maar het gevoel in een overgangsfase te zitten, mag dan op zich niet nieuw zijn, de mist die vandaag over de toekomst van de wereld hangt, is evenwel dichter en hardnekkiger dan in het verleden.

De oorzaak hiervan zou kunnen liggen in het feit dat wij vandaag geconfronteerd worden met drie fenomenen:

- een wereldorde zonder orde door de afwezigheid van een grootmacht om orde op zaken te

- stellen;
- de vaandelvlucht van de politiek als gevolg van de beslissing om economie en politiek te scheiden;
 - de mondialisering in een hogere versnelling, met de uitholling van de nationale staat tot gevolg.

Geen van deze fenomenen is op zich nieuw. Het zijn cyclische processen, die alle drie reeds eerder opdoken om vervolgens weer te verdwijnen. Ze voltrekken zich op verschillende tijdschalen en omdat elk van hen beantwoordt aan verschillende krachten, vereisen ze telkens verschillende remedies.

Maar ondanks het feit dat de wereld eerder al met elk van deze fenomenen heeft kennis gemaakt, kent de wereld vandaag toch een “tijdbreuk”: een kwalitatieve verandering, net zoals het kookpunt water in damp omzet. De oorzaak hiervan is dat de drie processen vandaag samenvallen en elkaar daarom versterken, wat een specifieke perceptie geeft aan de hedendaagse wereld. En de dikke mist die over de toekomst van de wereld hangt is op zijn beurt het gevolg van het feit dat elk van deze processen verschillende remedies veronderstellen, die gelijktijdig moeten toegepast worden (wat op zich reeds complex is), maar dat bovendien remedies en diagnoses niet steeds op elkaar worden afgestemd.

1. Een nieuwe wereldorde zonder orde

1.1. De diagnose

De 20ste eeuw is onmiskenbaar een Amerikaanse eeuw geweest, waarbij de Verenigde Staten bij machte zijn gebleken een bepalende stempel te drukken op een groot deel van het wereldgebeuren. Vanaf de tweede wereldoorlog creëerden de Verenigde Staten, dank zij hun financieel en economisch overwicht, in een deel van de wereld een wereldorde die een concreet streefdoel had: het herstel van West-Europa en Japan en een nooit eerder geziene welvaarts-toename. Een aantal internationale instrumenten werden gecreëerd, zoals de Veiligheidsraad of het IMF/WB, waarin de naoorlogse reële economische, politieke en militaire macht dermate werd gebundeld dat de wereld decennialang ‘beheerd’ kon worden en status-quo, stabiliteit en voorspelbaarheid kende.

De internationale relaties kennen evenwel een dynamiek van verandering, voortgedreven door economische en technologische ontwikkelingen, en die impact heeft op sociale structuren, politieke systemen, militaire macht en de positie van individuele staten en imperia. Sedert het einde van de Middeleeuwen heeft een ongelijke economische groei opeenvolgende wereldordes geproduceerd, telkens beheerd door een grote mogendheid (of ‘hegemon’): Portugal in de 16de eeuw; Nederland in de 17de; Engeland in de 18de en 19de; en uiteindelijk de Verenigde Staten in de 20ste eeuw. Elk van die mogendheden had zoveel macht dat ze in staat was een mate van orde en stabiliteit te brengen in ‘haar’ wereldorde die ze probeerde naar eigen beeld te kneden. Een mogendheid werd dus een ‘grootmacht’ in de mate dat ze bij machte was ‘voordelen’ te bieden (van allerlei aard en gaande van materiële tot ideologische) aan andere staten die zich in ruil

hiervoor inschakelden in een wereldorde die de macht van deze mogendheid bestendigt.

Dat er ooit een einde zou komen aan de Amerikaanse machtspositie, was dus niet onlogisch. Dat proces heeft zich ingezet vanaf het midden van de jaren 70 en werd tegen het einde van de jaren 80 beschreven door 'decline'-theoretici als Paul Kennedy.⁴ Niet de absolute macht van de Verenigde Staten is evenwel verminderd, maar wel hun relatieve macht tegenover andere mogendheden en daarmee ook hun vermogen om een wereldorde te schragen louter op eigen krachten. In 1950 namen de Verenigde Staten, die daarenboven 2/3 van de wereldgouddvoorraad bezaten, 40 % van het wereld-BNP voor hun rekening, maar vier decennia later is dat teruggelopen tot 22 % - nagenoeg hetzelfde aandeel als in 1870, toen Engeland de leidende economische wereldmogendheid was. De Verenigde Staten van het einde van de 20ste eeuw kunnen dus niet langer dezelfde 'voordelen' bieden als de Verenigde Staten van onmiddellijk na de tweede wereldoorlog. De vrijwillige lotsverbondenheid takelt af en een centrifugale beweging zet zich in.

Dat heeft gevolgen gehad voor de naoorlogse beheersinstrumenten. Deze zijn geen correcte weerspiegeling meer van de reële machtsverhoudingen in de wereld. Barings Securities, één van de belangrijkste mondiale investeringsfirma's, schatte enige tijd geleden dat indien de huidige groeiritmen in de verschillende regio's van de wereld bleven aanhouden, de G-7 (het symbool bij uitstek van de macht in de wereld) tegen 2010 een heel andere samenstelling zou moeten kennen: van de huidige leden zouden enkel de Verenigde Staten, Japan en Duitsland overblijven en zij zouden vervoegd worden door China, Taiwan, Rusland, India en Indonesië.

Dat een verschuiving van economische groeicijfers gepaard gaat met verschuivingen in het productieproces en met vormen van delocalisatie is evenmin nieuw: de verschuiving van de massaproductie van oude landen, waar de oorspronkelijke innovaties hebben plaatsgevonden, naar nieuwe doet zich sedert het begin van de industriële revolutie steeds opnieuw voor. Het is een fenomeen dat zelfs sommige Aziatische landen nu beginnen te ondervinden. Zulke delocalisaties werden vervolgens gecompenseerd door de ontwikkeling van nieuwe technologieën met hoge toegevoegde waarde. Dat fenomeen kon men de laatste 15 jaar aan het werk zien met de ontwikkeling van meer flexibele en klantgerichte (*customized*) productievormen, gebaseerd op een veralgemeende informatietechnologie, ideeën en diensten. Dit proces werd in de Verenigde Staten aanvankelijk 're-engineering' gedoopt door de enen, maar snel ervaren als 'downsizing' door anderen, afhankelijk of men tot de groep van de hooggeschoolden of tot die van de afgedankten behoorde.

Het pessimisme en defaitisme in de oude geïndustrialiseerde staten staat in schril contrast met de euforische stemming veroorzaakt door de sterke economische groei van een deel van het Aziatische continent.⁵ De verleiding was dan ook groot om in dat continent te zoeken naar de nieuwe grootmacht die de rol van de Verenigde Staten zou kunnen overnemen, volgens het klassieke patroon van elkaar opvolgende 'hegemons'. Vandaar de beschouwingen over het einde van de Westers-gedomineerde wereldorde, de voorspellingen dat de 21ste eeuw de Aziatische eeuw zou worden, de lokroep van de Aziatische afzetmarkten, de vrees voor marginalisering in een nieuwe economische wereldorde, de commerciële stormloop naar China, maar ook bespiegelingen over toekomstige botsingen tussen het Westen en een door China geleide alliantie van niet-Westerse beschavingen.⁶

In werkelijkheid lijkt men ver af te staan van een Aziatische 21ste eeuw en wel om twee essentiële redenen. Op de eerste plaats ontbreekt in Azië momenteel datgene wat op termijn de belangrijkste vereiste is voor lange-termijnplanning, nl. politieke stabiliteit, zowel in de belangrijke groeipolen, zoals China, als onderling tussen de landen van dat continent. Zo zijn velen vandaag verblind door de commerciële mogelijkheden die een Chinese afzetmarkt kan bieden, maar het zal nog enige tijd een open vraag blijven of de snelle economische ontwikkeling van China voldoende is om de centrifugale krachten in het land zelf en de verleidelijke machtsprojectie in de regio in bedwang te houden. De mythe van het zuid-aziatische mirakel doet vergeten dat 1,3 miljard van de 1,7 miljard inwoners van de regio nog steeds moeten rondkomen met minder dan 2 dollar per dag en dat de landen van deze regio de komende 10 jaar een bedrag zullen nodig hebben van 10.000 miljard \$ voor de verbetering van de infrastructuur om de armoede, vervuiling en andere gevolgen van de sterke economische groei weg te werken.⁷ Een tweede essentiële vereiste die verbonden is met de rol van grootmacht is de behoefte aan legitimiteit: een internationale orde is nooit gebaseerd op macht alleen, want op de lange duur zal de mensheid zich steeds verzetten tegen brute (economische, militaire of politiek) macht. Internationale orde veronderstelt een aanzienlijke mate van algemene instemming.⁸ In tegenstelling tot de 19de eeuwse Britse vrijhandel, de 20ste eeuwse Amerikaanse liberale democratie en de al even messianistische ambitie van Lenins wereldcommunisme, beroepen de Aziatische groeipolen er zich vandaag niet op een universeel en na te volgen model te incarneren.

De Amerikaanse econoom Paul Krugman voegt daar nog een derde reden aan toe. De oorzaken van het huidige Aziatische economische succes zijn in feite dezelfde als diegene die de Sovjetunie na de tweede wereldoorlog n staat hebben gesteld zeer grote groeicijfers te behalen (wat indertijd overigens ook aanleiding was tot voorspellingen betreffende een onstuitbare Sovjet-superioriteit op economisch vlak), nl. de verhoging aan de *inputzijde* van de economie: zeer grote numerieke toename van arbeidskrachten, forse stijging van het opleidingsniveau en grote kapitaalinvesteringen ten koste van de consumptie. Dit impliceert dat deze groei niet zomaar kan aanhouden en dat de lineaire prognoses als zou China in de volgende eeuw de Amerikaanse economie voorbijsteken, irreëel zijn. Zoals alle landen die een forse economische groei hebben gekend zal ook China in een tweede fase moeten gaan werken aan de efficiëntie van de binnenlandse economie en dan zou het even goed kunnen dat China door dezelfde kwalen als de Sovjetunie ondermijnd wordt: corruptie, star economisch beleid, autoritaire bevelsstructuur en sociale kloof tussen elite en massa.⁹

Het relatieve gewicht van de Verenigde Staten is vandaag niet groot genoeg meer om op dezelfde schaal 'voordelen' te bieden en dus de wereld ordening en 'zin' te verschaffen. En aangezien er zich geen alternatieve grootmacht aandient en de internationale beheersinstrumenten nagenoeg onaangepast zijn gebleven, is er een machtsvacuüm ontstaan dat niet werd opgevuld. Het geloof in een nieuwe wereldorde heeft plaats gemaakt voor het gevoel van een nieuwe wanorde.

1.2. De remedie

Als schuivende economische machtsverhoudingen en mogelijke marginalisering in de wereld de diagnose is, dan is - wat de Europese regio betreft - een deel van de remedie de versterking van de economische machtspositie van Europa in de wereld. Dit was reeds in 1985 één van Delors'

uitgangspunten (zij het niet zijn enige) toen hij, vlak na zijn aantreden als nieuw Commissievoorzitter, opteerde voor de voltooiing van de interne markt via de Eenheidsacte: zonder een eengemaakte markt zou Europa niet in staat zijn het hoofd te bieden aan de Amerikaanse en Japanse concurrentie. De Eenheidsacte, op het moment zelf getekend onder grote onverschilligheid, bleek achteraf evenwel de meest ambitieuze poging tot integratie te zijn sedert de Verdragen van Rome van 1957. Het gevolg was dat nooit eerder de invloed van Europa en de vrees voor een 'fortress Europe' zo groot was in de Verenigde Staten en Japan en aanleiding was voor beschouwingen over een wereldorde waarin het de Europeanen zouden zijn die de wereldeconomische spelregels zouden vastleggen.¹⁰ Een soortgelijk uitgangspunt lag ook aan de basis van Delors' Witboek van 1995, waarvan de centrale boodschap luidde dat er een maatschappelijke verandering aan de gang die definitief was inzake arbeidssysteem, demografische tendensen en informatie en de basis legde voor een actieplan op korte en middellange termijn dat de sterke en zwakke kanten van de Europese economie omvatte, met o.a. een grootscheeps programma van netwerken inzake energie, transport en leefmilieu en informatica-infrastructuur. Dat was de enige manier om de massale werkloosheid te kunnen terugdringen, die zich vandaag immers op dat structurele niveau situeert en niet louter conjunctureel is. Aangezien evenwel de meeste beslissingen afhangen van de nationale regeringen en niet van de Commissie is de uitvoering van het Witboek tot op heden in grote mate dode letter gebleven. Ook de invoering van de 'euro' past hierin: eenmaal ingevoerd zal deze dezelfde functie van internationale reservemunt kunnen waarnemen als de dollar.

De versterking van Europa's machtspositie in de wereld gaat dan ook niet om prestige, maar is een cruciaal element van het voortbestaan van het typische Europese Rijnlandmodel: de Europese machtspositie kan beter versterkt worden als men niet wenst dat het zou weggespoeld worden in de wereldwijde liberalisering die volgens sommigen het streefdoel zou kunnen worden van een tweede Clinton-ambtstermijn.¹¹

2. De vaandelvlucht van de politiek

2.1. De diagnose

Het tweede proces waarmee de wereld op het einde van de 20ste eeuw mee worstelt, ligt in de keuze of de economie moet gestuurd worden of daarentegen de vrije hand gegeven? Deze keuze is overigens een deel van het antwoord op de vraag hoe Europa's economische machtspositie moet hersteld en verzekerd worden en medebepalend voor de vorm die de toekomstige wereldorde zal aannemen.

Sedert de vrijhandel in het midden van de 19de eeuw het twee-eeuwenoude mercantilisme als leidende economische doctrine onttroude, wisselden perioden van totaal vertrouwen in de werking van de marktwetten en van politieke interventie in het economische leven elkaar met regelmaat op. De eersten vonden hun inspiratie in de 18de en 19de eeuwse geschriften van Adam Smith en David Ricardo, voor wie economie en politiek totaal gescheiden werelden waren, geregeerd door eigen wetten en eigen doelstellingen. Economie hoorde thuis in de privé-sfeer en was gebaseerd op het geloof dat er tussen rationele individuen een fundamentele

belangenharmonie bestond, waardoor er geen behoefte was aan interventie van de politiek, die immers beheerst werd door macht, corruptie en conflict. Hoe meer vrijheid voor het individu, hoe meer welvaart voor iedereen. De tweeden vreesden de wreedheid van de marktmechanismen en de daaruit voortvloeiende dualisering van de samenleving en maatschappelijke instabiliteit en zochten naar een ‘sociaal contract’ en naar middelen om de markt bij te sturen om aldus armoede te bestrijden, gelijke kansen te bieden en de onzekerheid als gevolg van ziekte en ouderdom weg te werken.

Sedert het midden van de jaren 80 zegt de economische consensus dat vrije markten (wat zowel vrijhandel, privatisering als deregulering omvat), buitenlandse investeringen en een exportgerichte oriëntatie de basisingrediënten zijn van economische voorspoed. De meerderheid van de economen is hiervan vandaag even rotsvast overtuigd als hun voorgangers 35 jaar geleden geloofden in overheidsplanning en imports substitutie. En als men nog verder in de tijd zou teruggaan, tot in de jaren 20, zou men botsen op een economische doctrine die vrij gelijklopend is aan de huidige economische consensus. Dat deed Paul Krugman besluiten dat in werkelijkheid de economische kennis inzake succesvolle economische ontwikkeling bijzonder beperkt is.¹² Elke omslag in economische consensus lijkt het gevolg te zijn van een economische crisis die de grondvesten van het maatschappelijke stabiliteit dreigde aan te tasten en dus om een politieke koerswijziging vroeg. Het is opvallend, aldus nog Paul Krugman, hoe de huidige consensus onder economen het volledige economische credo van vóór 1930 heeft overgenomen, hoewel dat zelf in diskrediet was geraakt door de monetaire crash en de Depressie van de jaren 30. Precies dit diskrediet had geleid tot de opkomst van een alternatieve consensus ten gunste van een grotere staatstussenkomst in de economie, van de New Deal in de Verenigde Staten tot de economische planning en de sociale-zekerheidsstelsels in Europa. Deze doctrine bleek evenwel op zijn beurt niet opgewassen tegen de dubbele oliecrisis van het begin van de jaren 70, de monetaire chaos na het opgeven van Bretton Woods en vooral de toenemende werkloosheid en economische stagnatie. Het economische roer werd opnieuw omgegooid en, onder impuls van M. Thatcher en R. Reagan in de jaren 80, koppelde de nieuwe consensus de economie opnieuw los van de politiek: het tijdperk van de liberalisering van het handelsbeleid, de deregulering van de economie en de privatisering van overheidsbedrijven was aangebroken. En daarmee ook het gevoel van ongrijpbare en onzichtbare economische krachten die het individu tot speelbal maakten.

Ook de monetaire wereldorde kent een identiek, maar in tijd niet noodzakelijk gelijklopend, cyclisch verloop, dat een opeenvolging blijkt te zijn van speculatiegolven en pogingen om de monetaire chaos in te dijken. De goudstandaard had in de tweede helft van de 19de eeuw en tot 1914 een relatieve monetaire rust gebracht, in het kielzog van Englands superieure positie in de wereldhandel (en de ‘voordelen’ die de erkenning van Engeland als grootmacht met zich meebracht, cf. supra). De eerste wereldoorlog bracht daar verandering in en werd gevolgd door een ongelijke strijd tussen monetaire politiek en monetaire chaos die uitmondde in de crash van Wall Street. Tot aan de tweede wereldoorlog zouden de kapitaalmarkten vrij blijven en politici en economen, zoals Keynes, zouden met regelmaat de financiële speculatie aanklagen. Het resultaat van deze campagne en van het diskrediet waarin de vrije kapitaalmarkt was geraakt, was Bretton Woods, het allereerste door regeringen geplande monetaire systeem in de geschiedenis, tot stand gekomen tegen de wil in van de grote Newyorkse banken.¹³ Op basis van de ideeën van Keynes en de New Deal-economen zochten de grondleggers ervan, ditmaal in het kielzog van Amerika’s

overzicht, naar een systeem waarbij de internationale monetaire orde ten dienste zou staan van produktieve doelstellingen, nl. de financiering van handel en produktieve investeringen en waarbij speculatieve geldstromen werden beschouwd als tegenstrijdig met de gezondheid van een moderne economie.¹⁴ Met het opgeven van de Bretton-Woodsmechanismen in 1971-73 volgde echter opnieuw een periode van complete vrijheid voor de kapitaalmarkten, die opnieuw losgekoppeld raakten van de materiële produktie.¹⁵ Eén voor één gaven de regeringen hun klassieke monetaire instrumenten ter regeling van de economie op. De gevolgen zijn bekend: deregulering van de binnenlandse kapitaalmarkten, liberalisering van de internationale kapitaalstromen en, dank zij computer en telecom, de steeds toenemende mondialisering en innovatie van de kapitaalmarkten, gebaseerd op de overtuiging dat dit alles zal bijdragen tot hogere investeringen, hogere groei en dus grotere welvaart voor allen.

2.2. De remedie

Is de keizer naakt, maar weet hij het nog niet? Feit is dat de hedendaagse *laissez-faire*-consensus een economische orde heeft nagelaten die gebukt gaat onder dezelfde lasten als tijdens het interbellum, en waarvan iedereen dacht dat ze voorgoed tot het verleden zouden behoren: sterke cyclische schommelbewegingen, spectaculaire confrontatie tussen bedelaars en grenzeloze luxe, tussen massale werkloosheid en financiële voorspoed. In 12 van de 17 OESO-landen is de loonwaaier gegroeid en alleen de landen met een wettelijk minimumloon, sterke vakbonden en een goed uitgebouwd sociaal-zekerheidssysteem ontsnapten in de jaren 80 aan deze tendens.¹⁶ In de Verenigde Staten, een van de meest gedereguleerde OESO-staten, zijn de inkomensverschillen tussen de 10 % rijksten en de 10 % armsten tweemaal groter dan in Europese landen als de Benelux en Duitsland. Sedert begin 1994 is er in de Verenigde Staten echter een debat op gang gekomen over de relatie tussen ondernemerschap en ethiek: zowel ter rechterzijde (Pat Buchanan en Edward Luttwak) als ter linkerzijde (Robert Reich en William Pfaff) worden dezelfde vragen gesteld (zij het met verschillende antwoorden) over het ‘turbo-kapitalisme’, waarin het produktiviteitsstreven allesoverheersend is en de economie geen ander doel meer heeft dan zichzelf.¹⁷

De organisatoren van de Davos-vergaderingen waarschuwden er bij het begin van de jongste bijeenkomst voor dat het er nu op zou aankomen het bewijs te leveren dat het “nieuwe kapitalisme” (van de huidige mondialiseringsfase) ten goede komt aan de meerderheid van de bevolking en niet slechts aan een minderheid van investeerders en bedrijfsleiders.¹⁸ Op de Davos-bijeenkomst van begin 1996 werd dan ook voor het eerst de vrees vertolkt dat de mondialisering zou kunnen verworpen worden. Tal van sessies handelden over de moraliteit van het kapitalisme, het moreel contract tussen ondernemingen en werknemers, de ecologische kost van het produktiviteitsstreven en de effecten van de groei op de sociale cohesie.¹⁹ In Europa zou de Groep van Lissabon een zelfde zwaluw kunnen blijken te zijn voor een terugkeer naar een ‘sociale’ economie,²⁰ terwijl een EU-werkdocument besloot dat deregulering de afgelopen 20 jaar geen enkele positieve weerslag heeft gehad op de ontwikkeling van de werkgelegenheid en dat, integendeel, steeds duidelijker wordt dat de bedrijven die het goed doen precies diegene zijn die gebaseerd zijn op een vertrouwenspact tussen werkgever en werknemer.²¹

Op monetair vlak zijn de pogingen om opnieuw vat de krijgen op het monetaire Frankenstein-monster²² sedert enige tijd evident. Ook hier werden immers geen bewijzen geleverd dat de

vrijheid van het globale kapitaalverkeer haar belofte de welvaart te verhogen ooit kan waarmaken. Het ontbreekt daarom niet aan voorstellen en experimenten: van de ‘Tobin-belasting’,²³ en de pogingen vanaf de jaren 90 om een nieuwe rol te geven aan IMF en Wereldbank, over nationale pogingen om controle te verwerven over de import van speculatief korte-termijnkapitaal (zoals in Chili sedert 1991) of de export van verdacht kapitaal (zoals in Frankrijk sedert eind 1995), tot de creatie van de EMU en de ‘euro’ die op Europees vlak de monetaire rust moet herstellen die Bretton Woods gedurende bijna 3 decennia voor de wereld-economie had verzekerd en die aan Europa in principe de mogelijkheid kan geven het (thans onbestaande) monetaire wereldsysteem te hervormen.²⁴

3. Mondialisering in een hogere versnelling

3.1. De diagnose

Het derde proces, de versnelling van de mondialisering, is het directe gevolg van de politieke beslissingen in de jaren 80 om economie en politiek opnieuw los te koppelen.

Mondialisering is geen recent verschijnsel. Zij is in zekere zin het gevolg van de menselijke (of westerse) expansiedrang die begon met de ontdekking dat de aarde rond was en die sedertdien in stappen is geëvolueerd. Internationale handel heeft dikwijls een belangrijke rol gespeeld als motor voor economische groei, terwijl op andere momenten het gevoel overheerste dat de mens de speelbal was van een ongecontroleerde mondiale economische krachten. Mondialisering is een objectieve ontwikkeling, die op zich negatief noch positief is en daarom ook geen doelstelling kan zijn, in de zin dat het in zichzelf ‘zingeving’ meedraagt, een positief streefdoel.²⁵

Op het einde van de 19de eeuw was het voor het eerst mogelijk om te spreken van een globale markt, waarbij goederen, diensten, geld en personen zich vrij konden bewegen over de hele wereld en volken van alle continenten begonnen te produceren voor de export als raderen in een internationale arbeidsverdeling.²⁶ Handel was van 1820 tot 1913 een belangrijke stimulans voor de economische groei. Kleine ondernemingen die niet meekonden, verdwenen en in de plaats organiseerden grote ondernemingen zich in wereldomspannende ‘trusts’ of ‘industriële syndicaten’ om door kartelvorming en prijsafspraken de onzekerheden van een wereld zonder planning op te vangen en aldus hun belangen veilig te stellen.²⁷

Op het einde van de 20ste eeuw is de mondialisering in sommige sectoren verder doorgedrongen dan in andere: het meest ‘gemondialiseerd’ zijn de kapitaal- en informatiestromen, het minst de politieke machtscentra en ergens tussen beide in, de economie. Deze nieuwe stap in de mondialisering heeft de rol van de nationale staten in min of meerdere mate aangetast.²⁸

- Het einde van het Bretton-Woodssysteem was tevens de hergeboorte van een globale kapitaalmarkt, die thans even mobiel is als vóór de eerste wereldoorlog. Op drie manieren verschilt de laat-20ste eeuwse kapitaalmarkt echter van haar 19de-eeuwse voorganger: de bewegingen van de kapitaalmarkt stonden in de 19de eeuw meer in verhouding tot de handelsstromen, terwijl er thans nauwelijks nog een band bestaat tussen financiële bewegingen, economische machtscentra en economische en politieke strategieën; en de

omvang, snelheid en complexiteit is zeer sterk toegenomen in vergelijking met 100 jaar geleden.²⁹ Er is een transnationaal monetair en financieel machtscentrum ontstaan dat grotendeels ontsnapt aan de controle van zowel regeringen, centrale banken als van de Bretton-Woodsinstellingen en alleen tegenover zijn eigen wetmatigheden rekenschap moet afleggen. Hoewel de staten nog de formele controle hebben over de geldemissie, is geen enkele nationale munt nog opgewassen tegen speculaties en massale kapitaalsverschuivingen, wat gebleken is tijdens de crises van het Europees muntsysteem in 1992 en 1993 en de peso-crisis van januari 1995.

De loskoppeling van de financiële en economische activiteiten en de anarchie van de internationale kapitaalmarkt betekenen voor de staten een belangrijke erosie van hun economische soevereiniteit. De mogelijkheid om de waarde van een nationale munt te bepalen en die te gebruiken als een middel om de nationale economie te regelen, was immers een belangrijk onderdeel van de soevereiniteit van een land.

- De explosie van communicatie- en transportmiddelen heeft ertoe geleid dat geen enkele staat nog minder dan in het verleden bij machte is zijn inwoners af te schermen van wat elders in de wereld gebeurt, wat de controle van de staat op zijn bevolking verder heeft uitgehold, ondanks de pogingen van sommige regeringen, zoals in Saudi-Arabië, Iran of China, om de vrij circulatie van ideeën te hinderen.

De communicatiemondialisering heeft tot gevolg dat de basis wordt gelegd van een 'globale cultuur', die zich onder meer uit in de opkomst van omvangrijke transnationale sociale bewegingen inzake 'globale' problemen zoals mensenrechten, leefmilieu of racisme.³⁰ De moderne communicatietechnologie versterkt nieuwe transnationale vormen van cohesie en identiteit, over de nationale staten heen. Deze ontwikkeling ligt aan de basis van de explosieve groei, vooral in de jaren 80, van internationale en nationale niet-gouvernementele organisaties, die in een breed gamma van globale problemen een belangrijker signaalfunctie hebben vervuld dan regeringen en internationale organisaties en ten dele de legitimerende rol overnamen van 'zingever' die de nationale staat lang vervuld had.

- De economische mondialisering daarentegen is minder ver gevorderd dan dikwijls wordt beweerd en bevindt zich momenteel nog in grote mate in een stadium van regionalisering rond de drie industriële polen USA, Europese Unie en Japan. Meer dan de helft van de wereldhandel is bestemd voor intrazonaal gebruik. Maar terzelfder tijd is elk van deze drie polen de geprivilegieerde partner voor de andere, zodat 80 % van de wereldhandel (goederen) naar of van deze 3 polen komt: deze triade beheerst de wereld zoals geen enkel imperium dat voorheen ooit gedaan heeft.³¹

Hoewel op de eerste plaats 'geregionaliseerd' rond de drie grote industriële polen, is er ook op economisch vlak sprake van een kwalitatieve sprong in de mondialisering door een nieuwe vorm van industriële planning op mondiaal vlak, of althans binnen de 'triade' van de geïndustrialiseerde polen: traditionele directe investeringen (om handel op te zetten of aan te kopen) nemen nog toe, maar wordt steeds meer ingehaald door allianties zoals joint ventures, partnership, *knowledge agreements* en *out-sourcing*-akkoorden. Allianties, formeel en informeel, worden de dominante vorm van economische integratie in wereldeconomie.³²

Naarmate deze nieuwe fase in de economische mondialisering zich zal doorzetten, zal de kloof tussen het land van oorsprong en de betrokken bedrijven alsmaar losser worden en de betrokken bedrijven een grote mate van autonomie verschaffen. Deze ontwikkeling tast het vermogen van de staten aan om belastingen te heffen op ondernemingen. Transnationale ondernemingen met globale investeringsstrategieën zijn immers bij machte om hun productie vrij snel te verplaatsen naar landen met meer aantrekkelijke belastingsregimes: als regeringen begrotingsdeficits moeten verminderen, dan hebben ze dus enkel nog de overheidsuitgaven om in te snoeien.³³

Dit laatste heeft tot gevolg dat de rol en de legitimiteit van de nationale staat verder worden aangetast: groepen die afhankelijk zijn van de sociale-zekerheidsstelsels geraken daardoor steeds meer ontgoocheld in zowel nationale regeringen als internationale arrangementen. Maar ook de maatschappelijke groepen die beter zijn voorbereid op de 21ste eeuw, zoals ondernemingen en individuen met een hoge toegevoegde waarde, keren de staat de rug toe, zij het niet uit ontgoocheling, maar uit overtuiging dat zij deze staat niet langer nodig hebben. Deze laatsten illustreren de reeds door E. Carr genoteerde tendens dat de welvarende en geprivilegieerde klasse (Carr dacht hierbij aan de Engelse middenklasse) op een bijna natuurlijke wijze haar eigen belang assimileert met dat van de hele samenleving en elke aanval op het belang van de heersende groep daardoor kan afdoen als tegenstrijdig met het algemeen belang.

Het moderne internationale systeem is in feite niets anders dan de groepering van soevereine staten. De werking van nagenoeg alle internationale instellingen berust nog in grote mate op de instemming van de lidstaten, die daarmee de dragers zijn van het huidige internationale systeem. Dit kan slechts functioneren als de staten de wil en de macht hebben om samen te werken. De mondialisering van vandaag verschilt van de vorige stadia door haar omvang en impact op de verschillende vlakken, precies omdat ze samenvalt met de twee andere cyclische processen, nl. de afwezigheid van een nieuwe 'grootmacht' en de vaandelvlucht van de politiek. Als gevolg van deze drie processen is de rol van de staat als drager van het internationale systeem uitgehold. De huidige mondialisering is daardoor het eerste belangrijke historische proces van de moderne tijd dat de nationale staten niet meer kunnen afbakenen, waarbij zij zich niet bij machte voelen de onzekerheden die ermee gepaard gaan, te reduceren. De staat voelt zich m.a.w. machteloos tegenover de omvang van het mondialiseringsproces.³⁴ De verleiding is dan ook groot om de wanorde in de wereld en de machteloosheid van de staat op rekening te schrijven van deze mondialisering, terwijl uit het oog wordt verloren dat het niet zomaar ongrijpbare economische krachten die de politieke macht schaakmat hebben gezet op het einde van de 20ste eeuw. Dat is in even belangrijke mate het gevolg van menselijke keuzes en beslissingen genomen tijdens de laatste drie decennia. Het zijn deze keuzes die er de oorzaak van zijn dat de politieke macht zichzelf voor een deel buitenspel heeft gezet.

Het gevoel van wanorde en complexiteit in het internationale systeem kan dan ook toegeschreven worden aan de gelijktijdigheid van de drie verschillende processen: gewend als men was om naar een grootmacht te kijken, die zich echter thans niet aandient; het verdwijnen van het geloof in de maakbaarheid van de (complexe) samenleving, als gevolg van een veralgemeende geloof in de voordelen van de loskoppeling tussen politiek en economie; de onaangepastheid van de nationale staten als het exclusieve instrument om, zoals in het verleden, orde en identificatie te verschaffen in een systeem gekenmerkt door een nieuwe fase in de mondialisering. Het is deze specifieke

situatie die kan omschreven worden als een ‘tijdbreuk’ of een mogelijke kwalitatieve transformatie van die even ingrijpend kan zijn als de overgang van de Middeleeuwen naar de moderne (of ‘nieuwe’) tijd.

3.2. De remedie

Het huidige internationale statensysteem, waarvan het territoriale beginsel tijdens en door de Koude Oorlog tot een hoogtepunt werd gebracht, is de laatste incarnatie van een politiek-territoriale orde die zijn wortels heeft in late Middeleeuwen en waarin de Verdragen van Westfalen, die in 1648 een einde maakten aan de bloedige Dertigjarige oorlog, een belangrijke vroege formalisering van waren.³⁵ Op die manier evolueerde in de 16de eeuw de wereld van een internationaal systeem gebaseerd op de macht van de Kerk (en de Keizer) die identiteit en orde verschafte, tot een systeem waarin territoriaal afgebakende staten deze dubbele rol van de Kerk overnamen en ze zodoende opvolgden als dragers van een nieuw internationaal systeem, omdat Kerk en keizer niet langer bij machte waren deze rol op zich te nemen. De loyaleiteit die de Middeleeuwse elite, maar ook burger, betoond had aan de Kerk, ging over op de staat. Maar die transitie duurde meer dan honderd jaar en ging gepaard met de meest bloedige en zinloze oorlogen uit de menselijke geschiedenis, gebaseerd op de religie, m.a.w. het bindmiddel van het verdwijnende internationale systeem en mogelijk gemaakt doordat het historische bewustzijn ontbrak van de aan de gang zijnde fundamentele transitie.

Die territoriaal-politieke orde werd in het verleden herhaaldelijk in vraag gesteld, maar de inertie van het soeverein-territoriale ideaal was groot genoeg om elk mogelijk alternatief te weerstaan, omdat de dragers van deze orde, de staten, over voldoende macht en legitimiteit beschikten. Als dit laatste niet meer het geval zou zijn, is de weg open naar van een nieuw internationaal systeem, dat beter is aangepast aan zowel de reële als de waargenomen mondialisering.

Het lijkt een paradox, maar niettegenstaande hun uitgehold vermogen om ordening en identiteit te verschaffen blijven de staten niettemin de enige actoren van het internationale systeem die bij machte zijn dit systeem aan te passen aan de wereld van morgen - een wereld waarin zij zelf een sterk verminderde rol zullen spelen. De nationale staten zijn de enige die hun eigen opvolging kunnen regelen. Daarbij zal de klassieke visie van een globale piramidale superstaat (een ‘wereldregering’) wellicht wijken voor de meer realistische doelstelling van een institutioneel gedecentraliseerd ‘wereldbestuur’ (*global governance*) met elkaar overlappende identiteiten en loyaleiteiten.

Tegenover de mondialisering op verschillende niveaus is de politieke reactie niet uitgebleven, net zoals in de 19de en het begin van de 20ste eeuw zowel Amerikaanse presidenten als Roosevelt en Wilson als in Europa de arbeiders- en socialistische beweging probeerden de trusts onder controle te brengen. Hoewel nagenoeg iedereen het er thans eens is over de noodzaak om politieke macht op een hoger niveau te versterken, van regionale organisaties zoals de EU, de APEC en Asean tot de Organisatie van Afrikaanse Eenheid, tot internationale organisaties zoals de VN of de Wereldhandelsorganisatie, bengelt deze ‘politieke mondialisering’ ver achterop de andere sectoren en lijkt het soms op een gevecht tegen de bierkaai, omdat de politieke macht onweerstaanbaar lijkt te atomiseren.

Zo wordt, ondanks de principiële steun aan de Verenigde Naties en andere internationale instellingen vandaag het personeelsbestand van de Verenigde Naties afgebouwd, wat de werking ervan op vele terreinen in het gedrang brengt, precies op het moment dat de mondiale politieke macht dient versterkt te worden om gelijke tred te houden met de mondialisering op de overige vlakken. Maar de werking van het internationale statensysteem zelf vertoont ook desintegrerende kenmerken. Het aantal soevereine staten is, eerst als gevolg van de dekolonisatie en vervolgens van etnische conflicten en de desintegratie van multinationale en federale staten, gegroeid van enkele tientallen in 1930 tot bijna 200 op het einde van de 20ste eeuw, wat internationale samenwerking uiteraard bemoeilijkt: slechts weinig problemen zijn nog oplosbaar door één staat, maar slechts in weinig omstandigheden hebben de staten gezichtspunten die voldoende gelijklopend zijn om internationale oplossingen mogelijk te maken.³⁶ Bovendien zijn de meeste staten, naarmate de noodzaak tot soevereiniteitsafstand dichterbij komt, steeds minder geneigd hun macht ook daadwerkelijk af te staan. En tenslotte kennen vele staten, gaande van België, Canada en Italië tot de Verenigde Staten en Rusland centrifugale tendenzen, die de macht van de centrale staat objectief verzwakken.

De perceptie van een onweerstaanbare evolutie, die onder de noemer ‘mondialisering’ de oorzaak van alle kwaad zou zijn, waartegenover staat en bevolking machteloos zouden staan is het resultaat van verschillende processen, waarin menselijke beslissingen een belangrijke rol hebben gespeeld. Deze toestand kan dus mede door menselijke beslissingen opnieuw onder controle worden gebracht, waarbij evenwel dient rekening gehouden te worden met het vermoeden dat die verschillende en elkaar versterkende processen wel kunnen gecorrigeerd worden, maar niet volledig teruggedroefd. Daartoe ontbreken niet de ideeën of de voorstellen (cf. de remedies onder 1.2 en 2.2), maar wel het ontstekingsmechanisme: individuen en ook staten lijken slechts tot verregaande stappen bereid te zijn als zij het gevoel hebben dat hun ‘belangen’ worden aangetast, terwijl alternatieven aanwezig zijn.³⁷

Het is dus een keuze om al dan niet de bestaande toestand te wijzigen. Indien er evenwel geen adequate politieke instrumenten gevonden worden om het thans bereikte niveau inzake mondialisering te beheren, zoals dat in het verleden mogelijk was door de klassieke regulerende rol van de nationale staten, dan bestaat de kans dat wereld de tijdbreuk ingaat zoals in de 16de eeuw, nl. een lange overgangperiode die gekenmerkt wordt door desintegratie en wanorde, met een almaar groeiende dualisering tussen winnaars en verliezers in, maar ook tussen de staten.

(“*Macht en mondialisering*”, in: *Samenleving en Politiek*, jg. 3/1996, nr. 9, pp. 15-25. Vertaald als: “*Pouvoir et mondialisation*”, in: *Memento Défense-Désarmement 1997*. Brussel, Grip, 1997, pp. 153-166)

* Carl Devos, Isabelle Van Cauwenberge en Frank Vandenbroucke hebben kanttekeningen gemaakt bij een eerdere werkversie van dit essay. Hiervoor mijn oprechte dank. Ook dank aan Helmut Gaus voor zijn opmerkingen inzake de legitimerende rol van de staat. Alleen ikzelf draag uiteraard de verantwoordelijkheid voor het eindresultaat. (RC)

¹ HEILBRONER, R., *Visions of the future*. New York/Oxford, 1995, p. 95

² JOBERT, M., *Ni Dieu, ni diable. Conversations avec Jean-Louis Remilleux*, Paris, 1993, p. 23

- ³ CARR, E.H., The twenty years' crisis 1919-1939. London, 1940, pp. 290-297
- ⁴ KENNEDY, P., The rise and fall of the great powers, Londen, Unwin Hyman, 1988
- ⁵ Het zou onjuist zijn te veronderstellen dat dit Westerse pessimisme voortspuit uit economische stagnatie, als tegengesteld aan de euforie in Azië, die dan het gevolg zou zijn van de economische groei. Hoewel vertraagd sedert 1970, kent ook het Westen echter een gestage economische groei die zelfs hoger ligt dan het lange-termijngemiddelde sedert de 18de eeuw. Zie hiervoor o.a.: MADDISON, A., Dynamic forces in capitalist development. A long-run comparative view. Oxford/New York, Oxford University Press, 1991, *passim* en The Economist, 25 mei 1996, p. 23
- ⁶ HUNTINGTON, S., "The clash of civilizations?", in: Foreign Affairs, Vol. 72, nr. 3, zomer 1993
- ⁷ Wereldbank-directeur Wolfensohn in De Standaard, 14 mei 1996
- ⁸ CARR, o.c., p. 302
- ⁹ KRUGMAN, P., "The myth of Asia's miracle", in: Foreign Affairs, Vol. 73, nr. 6, november/december 1994
- ¹⁰ THUROW, L., La maison Europe. Superpuissance du XXIe siècle. Paris, Calmann-Lévy, 1992. Zie ook: L. Thurow in: NRC-Handelsblad, 18 december 1993
- ¹¹ International Herald Tribune, 8 maart 1996; BERGSTEN, F., "Globalizing free trade", in: Foreign Affairs, Vol. 75, nr. 3, mei/juni 1996
- ¹² KRUGMAN, P., "Cycles of conventional wisdom on economic development", in: International Affairs, Vol. 71, nr. 4, 1995
- ¹³ VAN DORMAEL, A., "De geldwisselaars", in: De Standaard, 23 augustus 1993
- ¹⁴ States of disarray. The social effects of globalization. Genève, UNRISD, 1995, p. 31
- ¹⁵ De verhouding wisselkoerstransacties:wereldhandel sprong van 10:1 (1983) naar 60:1 (1992). Zie hierover: "The myth of the powerless state", in: The Economist, 7 oktober 1995, p. 12
- ¹⁶ DELALANDE, D., Les délocalisations d'activités industrielles et de service. La Documentation française, Problèmes politiques et sociaux, nr. 729, 3 juni 1994
- ¹⁷ De 'volte face' van Stephen S. Roach, hoofdeconoom van Morgan Stanley is een illustratie van het Amerikaanse debat over de uiteindelijke doelstelling van economische bedrijvigheid. Na gedurende 15 jaar gepleit te hebben voor het terugdringen van de factor 'arbeid' in de ondernemingen om aldus hun produktiviteit te verhogen, is hij nu van mening dat de kiezers de politici onder druk moeten zetten om opnieuw meer werknemers in dienst te nemen en ze beter te betalen. Zie hierover: International Herald Tribune, 9 mei 1996
- ¹⁸ International Herald Tribune, 1 februari 1996; Le Monde, 17 juli 1996
- ¹⁹ International Herald Tribune, 3 februari 1996
- ²⁰ Deze 'zwaluwfunctie' van de Groep van Lissabon lijkt mij op termijn belangrijker te zijn dan de concrete inhoud van haar analyse en beleidsvoorstellen. In die zin wil ik haar vergelijken met het effect dat de Club van Rome (The limits to growth, 1972) gehad heeft op de ecologische beweging, hoewel iedereen thans het rudimentaire karakter en de onjuiste conclusies erkent van de computerprognoses van de Club van Rome. Voor commentaar op de inhoud van de Groep van Lissabon, zie: VANDENBROUCKE, F., "Op zoek naar een redelijke utopie", in: Samenleving en politiek, jg. 3, 1996, nr. 4. Voor een reactie van R. Petrella op Vandenbroucke's kritiek, zie: De Morgen, 22 juni 1996
- ²¹ Financieel-Economische Tijd, 26 maart 1996
- ²² De term is van Stanley Hoffman in zijn "The crisis of liberal internationalism", in: Foreign Policy, nr. 98, lente 1995
- ²³ De Amerikaanse Nobelprijswinnaar-economie James Tobin stelde in 1978 voor een beperkte belasting te heffen op alle wisselkoerstransacties. Hij beoogde daarmee de korte-termijnspeculatie in te dijken. In België heeft Erik De Keuleneer van de overheidsholding CBHK een soortgelijke belasting van 1 tot 3 % van een procent voorgesteld (in: De Morgen, 7 oktober 1995)
- ²⁴ MAYSTADT, P., Les enjeux de l'Union Monétaire Européenne. Toespraak gehouden voor het Institut Universitaire des Hautes Etudes Internationales, Genève, 31 januari 1996
- ²⁵ LAÏDI, Z., Un monde privé de sens, Paris, Fayard, 1994, pp. 22-23
- ²⁶ PALMER, R.R., COLTON, J., A history of the modern world. New York, Alfred A. Knopf, 1995, pp. 603 en 643
- ²⁷ DE LEENER, G., Les syndicats industriels en Belgique. Brussel/Leipzig, Misch et Thron, 1903, *passim*
- ²⁸ Een meer omstandige beschrijving van de afnemende rol van de staat is te vinden in mijn "De Tijdbreuk", in: VN-50. Wij, de volkeren... België en 50 jaar Verenigde Naties. Roeselare, Roularta, 1995, pp. 97-119

-
- ²⁹ In 1973 bedroeg de dagelijkse wisselkoersomzet ca. 10 à 20 miljard \$; in 1983: ca. 60 mia; tegen 1992 900 mia; volgens schattingen voor 1995: 1,3 biljoen. Ter vergelijking: de regeringsreserves in de geïndustrialiseerde landen bedragen slechts 640 miljoen \$. The Economist, 7 oktober 1995, p. 12
- ³⁰ Ook hier mag niet verondersteld worden dat het zou gaan om een laat-20ste eeuws fenomeen. De anti-slavernijbeweging van de 19de eeuw of de angelsaksische campagne tegen de Congo-politiek van Leopold II zijn evengoed, zij het vroege, voorbeelden van ‘globale cultuur’.
- ³¹ RAMONET, I., “Un monde sans boussole”, in: Le Monde Diplomatique, Manière de voir 21, februari 1994
- ³² DRUCKER, P., “Trade lessons from the world economy”, in: Foreign Affairs, Volume 73, nr. 1, januari-februari 1994. Zie ook: HORMAN, D., Les sociétés transnationales dans la mondialisation de l’économie. Brussel, Gresea, 1996, pp. 24-35
- ³³ The Economist, 7 oktober 1995, p. 21
- ³⁴ Zie hierover onder meer: LUKACS, J., Het einde van de moderne tijd. Ideologie versus nationalisme. Amsterdam, Contact, 1993, p. 185 e.v.; LAÏDI, *passim*
- ³⁵ MURPHY, A., “The sovereign state system as political-territorial ideal: historical and contemporary considerations”, in: BIERSTEKER, T., WEBER, C., State sovereignty as social construct. Cambridge University Press, 1996, pp. 82-84
- ³⁶ PARMENTIER, G., Le retour de l'histoire. Stratégie et relations internationales pendant et après la guerre froide, Parijs, 1993, p. 273
- ³⁷ Vandaar het belang van het (prille) debat inzake ethische waarden, dat neerkomt op een herinterpretatie van de notie ‘belang’ van het individu en de staten. Op dit debat speelt F. Vandenbroucke in op het einde van zijn “Op zoek naar een redelijke utopie”, in: Samenleving & Politiek, o.c., pp. 21-24